

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНІЦІАТИВНОЇ ГРУПИ ЗАХИСТУ ПРАВ ІНВАЛІДІВ У СРСР (КІНЕЦЬ 1970-Х – 1980-ТІ РР.)

У Радянському Союзі люди з інвалідністю почали відстоювати свої права ще у 1956 р., коли відбулася перша в СРСР демонстрація 30 мотоциколясок, що проходила перед будівлею ЦК КПРС¹. Тоді люди виступали із закликом про створення товариства, діяльність якого мала сфокусуватися на допомозі людям з травмами опорно-рухового апарату², на кшталт вже існуючих Всесоюзних товариств сліпих та глухих. Одним із організаторів демонстрації був майбутній засновник Ініціативної групи захисту прав інвалідів – Юрій Кисельов. За його спогадами, проведення демонстрації швидко спровокувало реакцію з боку правоохоронних органів: «Нас зустріла цепь милиционеров, мне пришлось с некоторым риском направить свою машину на эту цепь, милиционеры отпрыгнули в стороны, и, вслед за мной, проехали все остальные. Гебисты в течение нескольких дней выясняли адреса участников, обошли их, достаточно запугали»³.

Однак ця демонстрація все ж дала поштовх до початку комунікації з владою, адже саме тоді п'ятьох її учасників було запрошено на розмову з представниками Міністерства соціального забезпечення щодо обговорення питання створення Всесоюзного товариства інвалідів. Розмова була безрезультатною⁴. Попри це, 1956 рік можна вважати поворотною точкою у русі за права людей з інвалідністю, адже тоді вони вперше відкрито заявили про себе та свої потреби.

¹ Архів історії інакоудства СРСР Міжнародного Меморіалу. Колекція Ю. Кисельова. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 32.

² Звернення Юрія Кисельова. Документи Ю. Кисельова. Арк. 3–4.

³ Там само.

⁴ Архів історії інакоудства СРСР Міжнародного Меморіалу. Колекція Ю. Кисельова. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.

У 1965 р. Юрій Кисельов провів другу демонстрацію на захист прав людей з інвалідністю під час мітингу біля пам'ятника Олександрю Пушкіну в Москві. Тоді майбутній правозахисник порівняв незадовільне становище осіб з інвалідністю в СРСР зі значно кращим на Заході⁵. Звісно, на такі «антирадянські» публічні виступи міліція знову відреагувала миттєво: двоє співробітників забрали та відвезли деяких демонстрантів у невідомому напрямку⁶.

Як бачимо, упродовж 1950–1960-х років проведення акцій людьми з інвалідністю було епізодичним. Така слабка активність зумовлювалася їхньою неспроможністю подолати інфраструктурні та психологічні бар'єри. У своїх свідченнях Юрій Кисельов зауважував, що шукати охочих взяти участь у демонстраціях було надзвичайно складно, адже: «Инвалиды достаточно запуганы, покорно верят пропаганде и замкнуты в своих квартирах с непреодолимыми лестницами и другими барьерами. К тому же их очень легко “достать”: проколеть шину, испортить машину или раздавить ее грузовиком, что впоследствии бывало»⁷. І хоча обидві демонстрації кардинально не змінювали ситуацію у сфері порушення прав людей з інвалідністю, але головне, що вони надавали їй гласності.

Уже 1975 р. Юрій Кисельов створив Ініціативний комітет інвалідів і знову звернувся з питанням створення Всесоюзного товариства інвалідів до керівництва партії через Міністерство соціального забезпечення СРСР. Тоді вимоги також було відхилено⁸. Тригером, який прискорив формування правозахисного руху, складовою якого була Ініціативна група захисту прав інвалідів (далі – ІГЗПП), було прийняття заключного Гельсінського Акту 1975 р., у якому визначалися загальні положення щодо прав та свобод людини, зокрема свободу думки, яку держави-

---

⁵ Как это было. Очерки истории инвалидного движения в России и создания ВОИ. *Исключенные из общества*. 2008. № 28. URL: <http://www.index.org.ru/journal/28/kakbylo.html> (дата звернення: 10.03.2020).

⁶ Там само.

⁷ Звернення Юрія Кисельова. Документи Ю. Кисельова. Арк. 4.

⁸ Фефелов В. В СССР инвалидов нет!...: биография и мемуары. Лондон, 1986. С. 36.

підписанти, зокрема СРСР, зобов'язалися поважати⁹. Задля контролю за виконанням Заключного акту, в 1976 р. була створена Московська Гельсінська Група (далі – МГГ), діяльність якої стала каталізатором для появи Ініціативної групи захисту прав інвалідів. Члени МГГ відкрито виразили свій інтерес до проблем осіб з інвалідністю у документі № 38 «Про стан інвалідів» від 9 березня 1978 р.¹⁰ У ньому описувалися тяжкі умови існування, що пригнічують гідність осіб з інвалідністю в СРСР, та наголошувалося на необхідності створення незалежної асоціації для подолання цих проблем, оскільки попередні спроби не були успішними через заборону радянських владних органів¹¹. А вже у травні 1978 р. Московська Гельсінська Група підтримала рішення про створення Ініціативної групи захисту прав інвалідів¹².

Засновниками ІГЗПІ були люди з набутою інвалідністю – Валерій Фефелов, Юрій Кисельов, Файзулла Хусаїнов, які вважали, що лише ті, хто має інвалідність, можуть змінити становище цієї категорії населення, а не нав'язані опікуни у вигляді Міністерства соціального забезпечення¹³. Дійсно, за період правління Леоніда Брежнєва офіційна політика соціального забезпечення щодо людей з інвалідністю мала патерналістську форму, згідно з якою інвалідність визначалася лікарняно-трудовими експертними комісіями¹⁴, а повернення до «нормального» життя, тобто відновлення працездатності, мало відбуватись у спеціалізованих закладах – інтернатах¹⁵. Фактично, офіційна політика декларувала «вирішення» проблем людей з інвалідністю, натомість у реальності їхні потреби залишалися не задоволеними.

---

⁹ The Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe: international document. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 1975. 1 August. Pt. VII.

¹⁰ Зубарев Д., Кузовкин Г. Документи Московской Хельсинской Группы: сборник документов. Москва, 2006. С. 258–259.

¹¹ Там само.

¹² McCagg W., Siegelbaum L. The disabled in the Soviet Union: past and present, theory and practice: collection of essays. Pittsburgh, 1989. 236 p.

¹³ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. Колекція О. Саннікової. Ф. 109. Арк. 408.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 4437. Арк. 86.

¹⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 2675. Арк. 38–39.

Основною метою діяльності ІГЗПІ було створення Всесоюзного товариства інвалідів, а серед практичних функцій треба назвати: збір та поширення інформації про ситуацію з особами з інвалідністю в СРСР; клопотання перед компетентними органами щодо покращення їхнього соціального забезпечення, у випадку відмови у задоволенні клопотань передбачалися звернення до міжнародної громадськості; а також налагодження контактів з міжнародними організаціями¹⁶. Для реалізації цих завдань члени групи випускали інформаційний бюлетень, у якому вміщувалися документи групи, листи людей з інвалідністю, звернення до владної верхівки, міжнародної громадськості, статті членів групи або їх реакція на поточні події. Особливо важливим було те, що редакція групи висвітлювала соціально-економічні проблеми людей з інвалідністю, а саме – недоліки у працевлаштуванні, матеріальному забезпеченні, відпочинку, лікуванні, протезуванні та ортопедії, житлові та транспортні проблеми. Також описувалося важке становище політв'язнів з інвалідністю, наголошувалося на існуванні примусового лікування у психіатричних лікарнях здорових людей з інвалідністю та на диференційованому ставленні влади до «інвалідів війни» відносно інших категорій інвалідності.

У цілому діяльність ІГЗПІ характеризувалася не просто критикою владної політики щодо людей з інвалідністю, але й чіткими пропозиціями щодо змін у різних аспектах. Наприклад, критикуючи порушення права на вільне пересування, тобто проїзду мотоколясок та звичайних транспортних засобів у місцях відпочинку, члени групи пропонували зробити певні законодавчі зміни, а саме – ввести відповідну статтю у радянське законодавство, яка б знімала будь-які обмеження на пересування територією СРСР¹⁷. Відповіді на це звернення з боку влади не було.

Слід зауважити, що характерною рисою аргументації групи було звернення до нормативних актів – Конституції СРСР, Все-

---

¹⁶ Архів історії інакості СРСР Міжнародного Меморіалу. Колекція Ю. Кисельова. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13.

¹⁷ Там само. Колекція О. Саннікової. Ф. 109. Арк. 157.

загальної декларації прав людини тощо. Також члени групи були обізнані щодо становища людей з інвалідністю у США, Німеччині, Польщі, Чехословаччині, тому часто апелювали до ситуації на Заході, порівнюючи її з радянською. Їм вдавалося встановити контакти з міжнародною громадськістю, наприклад з Леді Мешам, яка порушувала питання допомоги радянським особам з інвалідністю у парламенті Великобританії, але так і не змогла просунути його через відсутність певних структур¹⁸, тобто Всесоюзного товариства інвалідів.

Окрім випуску бюлетенів, з 1978 р. членами групи проводили опитування з поширенням анкет серед людей з інвалідністю, аби виявити міру розуміння існуючих проблем та зібрати статистичні дані щодо забезпечення людей з інвалідністю роботою та засобами для існування¹⁹. Анкета налічувала 14 питань, на які респонденти мали дати закриту або відкриту відповідь. Достеменно не відомо, яку кількість людей вдалося опитати членам Групи, але мною було опрацьовано 66 анкет. У результаті вдалося виявити, що, на думку 19 респондентів, лише робота може полегшити життя людини з інвалідністю. Це доводить, що ідея марксизму-ленінізму, яка визначала працю як ключову категорію для радянської людини²⁰, була досить органічною для людей з інвалідністю, котрі, як і всі радянські громадяни, були трудовим ресурсом для будівництва соціалізму.

Хоча ІГЗП позиціонувала свою діяльність відносно влади як «антиопозиційну»²¹, реакція радянського керівництва на створення цієї ініціативи мала репресивний характер. Зокрема, поширеною практикою був обшук помешкань та вилучення особистих речей членів групи, а також підпалення будинку Юрія Кисельова²² та примусова еміграція Валерія Фефелова, якому

---

¹⁸ Фефелов В. В СССР инвалидов нет!...: биография и мемуары. Лондон, 1986. С. 130.

¹⁹ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. Списки Російського громадянського фонду допомоги політ'язням. Ф. 161.

²⁰ Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека: монография. Лондон, 1985. 29 с.

²¹ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. Колекція Ю. Кисельова. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

²² Там само. Колекція О. Саннікової. Ф. 109. Арк. 640.

висунули ультиматум: або відправлення у табір, або «добровільна» еміграція²³.

Таким чином, ІГЗП діяла в рамках радянської законності, але через свою незалежну правозахисну природу, відкрите висвітлення проблем людей з інвалідністю та ведення комунікації із Заходом зазнавала різноманітних утисків. Члени групи надали гласності проблемам людей з інвалідністю не тільки у радянському публічному та побутовому просторі, але й вивели це у міжнародне поле, тому їхній внесок у рух за права людей з інвалідністю дуже вагомий.

Бібліографія

- Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу (м. Москва). Ф. 109. Елена Санникова.
- Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу (м. Москва). Ф. 126. Юрий Кисельов. Оп. 1. Д. 3, 4.
- Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. Лондон, 1985. 336 с.
- Документы Московской Хельсинской Группы / Состав. Д. Зубарев, Г. Кузовкин. Москва: Московская Хельсинская Группа, 2006. 592 с.
- Как это было. Очерки истории инвалидного движения в России и создания ВОИ. *Исключенные из общества*. 2008. № 28. URL: <http://www.index.org.ru/journal/28/kakbylo.html> (дата звернення: 10.03.2020).
- Февелов В. В СССР инвалидов нет!.. Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1986. 164 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 2. Оп. 14. Спр. 2675.
- ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 4437.
- McCagg W., Siegelbaum L. The disabled in the Soviet Union: past and present, theory and practice. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1989. 303 p.
- The Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe (1 August 1975).

---

²³ Архів історії інакодумства СРСР Міжнародного Меморіалу. Колекція О. Саннікової. Ф. 109. Арк. 192.